

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Over subjectiviteit in de psychoanalyse¹

Harry Stroeken

Psychoanalytici maken voor hun geschriften vaak gebruik van materiaal uit eigen leven. Soms is subjectiviteit een *conditio sine qua non* voor vernieuwende theorievorming. Hoewel de psychoanalyse nooit een fysica van de geest zal worden, kan zij anderzijds niet tot die subjectiviteit worden gereduceerd.

Inleiding

Het strikte onderscheid dat Freud maakt tussen de psychoanalyticus enerzijds en de dichter, romanschrijver, kunstenaar, anderzijds houdt geen stand. Hij schrijft er dit over: 'Onze methode bestaat hieruit dat wij de abnormale psychische processen bij anderen bewust observeren om de wetten ervan te kunnen opsporen en onder woorden brengen. De schrijver gaat waarschijnlijk anders te werk; hij richt zijn aandacht op het onbewuste in zijn eigen ziel, is een en al oor voor de ontwikkelingsmogelijkheden van het onbewuste en verleent er op artistieke wijze uitdrukking aan in plaats van ze met bewuste kritiek te onderdrukken. Zo komt hij vanuit zichzelf te weten wat wij van anderen leren, ...' (1907, p. 122). De tegenstelling volgens welke de analyticus dingen weet door de observatie van anderen en de schrijver door te rade te gaan bij zichzelf is te scherp. Ook de analyticus doet zijn ontdekkingen namelijk door – minstens ook – bij zichzelf te rade te gaan. Niet alleen en niet zozeer de talrijke autobiografische analytische publicaties wijzen in die richting, maar ook de subjectief gekleurde interpretatie. Ik sluit mij aan bij wat Modell schrijft: 'In zekere zin bestaat er niet zoiets als een psychoanalytische theorie die door het grootste deel van de psychoanalytici wordt onderschreven. In plaats daarvan accepteert iedere analyticus alleen die gedeelten van Freuds theorie en van de theorieën van anderen die hem of haar persoonlijk aanspreken' (Modell 1994, p. 201).² Daarbij moet men echter in gedachten houden dat die subjectiviteit al in de geschriften van Freud zelf speelt. Ook bij hem lag aan de

Prof. dr. H.P.J. Stroeken voert een psychoanalytische praktijk in Utrecht en is bijzonder hoogleraar godsdienstpsychologie en geestelijke gezondheidszorg aan de Universiteit Leiden.
Correspondentieadres: Prof. Pullelaan 33,
3571 JC Utrecht.
E-mail: h.p.j.stroeken@let.leidenuniv.nl

basis van zijn analytische werk mede de dringende behoefte een persoonlijke puzzel op te lossen.

Hoewel overtuigd van het ‘objectief observerende’ karakter van de psychoanalyse, zag Freud niets in experimentele verificatie ervan, ‘omdat de overvloed van zekere observaties waarop haar beweringen steunen haar van experimentele verificatie onafhankelijk maken. Niettemin zal het haar niet schaden’ (brief aan S. Rosenzweig d.d. 28 februari 1934, Shakow & Rappaport 1964, p. 129). Wij zijn tegenwoordig minder zeker van de objectieve onderbouwing van de psychoanalytische observaties en wij zijn meer onder de indruk van het interactionele aspect van het psychoanalytische proces en de daarmee gegeven intersubjectiviteit. Bovendien is de druk in de richting van meetbaarheid en striktere verificatie sedertdien toegenomen. Er worden nu andere eisen gesteld.

Het thema van de subjectiviteit is niet nieuw, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het citaat van Yalom (1989, p. 31-32): ‘Nietzsche hield staande dat het denksysteem van een filosoof altijd voortkomt uit zijn autobiografie, en ik geloof dat dit geldt voor alle psychotherapeuten – in feite voor ieder die stilstaat bij gedachten.’ Behalve niet nieuw is dit thema – om bij Nietzsche te blijven – ook *unzeitgemäß*. Velen denken dat de psychoanalyse in een crisis verkeert en men denkt te moeten grijpen naar ‘wegen en meten’, naar hersenanatomie, naar wetenschap, naar ‘objectiviteit’. In zo’n klimaat is subjectiviteit niet aan de orde van de dag. Niettemin denk ik dat zij wezenlijk is voor de psychoanalyse. Vandaar dit artikel.

Als volgt zal ik proberen de kwestie van de onvermijdelijke subjectiviteit in de psychoanalyse te behandelen. Eerst zal ik met voorbeelden illustreren dat veel psychoanalytici voor hun publicaties gebruik hebben gemaakt en nog maken van autobiografisch materiaal. Belangrijker is het dat hun theorievorming – ook als het geen expliciet autobiografisch materiaal betreft – een subjectief element behelst: ieder interpreteert op zijn eigen wijze. Sterker nog: die subjectiviteit blijkt onmisbaar voor het beste dat de psychoanalyse heeft voortgebracht. In een derde deel zal ik een excursie maken naar de belletristiek waarin de auteurs ook persoonlijke belevingen verwerken. In de conclusie zal ik proberen het onmiskenbare feit van de subjectiviteit in de psychoanalyse te evalueren.

Ik bespreek dus niet de invloed van de psychoanalyse op hedendaagse autobiografieën (Szajnborg 1992), noch heb ik het over autobiografieën van analytici of over studies van analytici over autobiografieën, en ook niet over de autobiografie als bron voor kwalitatief, sociaal-wetenschappelijk onderzoek (Nijhof 2000).

Verwerking van autobiografisch materiaal

Sigmund Freud heeft vaak persoonlijke gegevens gebruikt in zijn publicaties, met als uitschieter *Über Deck-erinnerungen* (1899). Hij heeft daar getracht zich te verschuilen achter een

achtendertigjarige academicus, maar het is bewezen dat het over hemzelf gaat (Bernfeld & Bernfeld 1981; Smith 2000). Hij maakte zichzelf een paar jaar jonger, zoals auteurs gewoonlijk doen in die omstandigheden, en hij verhulde zijn beroep. Freud heeft geprobeerd dit opstel te doen verdwijnen uit zijn verzamelde geschriften, maar zonder resultaat. Gelukkig, want het is een prachtig stuk, dat in de definitieve Nederlandse vertaling niet zal ontbreken. De meest bekende autobiografisch gekleurde geschriften van Freud zijn: *Die Traumdeutung* (1900) en *Zur Psychopathologie des Alltagslebens* (1901). Zijn eigen materiaal kende Freud het beste, hij had er de vrije beschikking over en het kon heel goed dienen voor het doel: de droom nader verklaren en de werkingen van het onbewuste in het dagelijks leven belichten. Hij maakte ook geen geheim van het autobiografische karakter van zijn materiaal, met als hoogtepunt zijn opmerking in het voorwoord bij de tweede druk van *De droomduiding*: 'Het bleek een deel van mijn autoanalyse te zijn, mijn reactie op de dood van mijn vader, dus op de gewichtigste gebeurtenis, het meest ingrijpende verlies in het leven van een man' (1900, p. 32). Wel selecteerde en knipte Freud stevig in het materiaal. Laat ik ietwat willekeurig enige andere voorbeelden noemen.

R. von Urbantschnitsch presenteerde zijn eigen geval op 15 januari 1908 in de vergadering van de Wiener Vereinigung (Nunberg & Federn 1976, deel I). Voor Anna Freud leverde haar analyse met haar vader de inhoud van haar maidenspeech in de Wiener Vereinigung (A. Freud 1922). Freud zelf verwerkte delen van die analyse in *Ein Kind wird geschlagen* (1919).

De biografie van Helene Deutsch door Roazen (1985) staat vol met parallellen tussen haar leven en haar theorieën. Zelf schrijft zij in *Confrontations with myself* (1973) dat haar beschrijving van zwangerschap en geboorte autobiografisch is. Zij noemt haar besluit haar grote liefde Liebermann te verlaten en in zee te gaan met Felix masochistisch. Dat masochisme zou bij de vrouw horen, is haar stelling. Zij maakt zogezegd een theoretische deugd van haar nood.

De maidenspeech van Wilhelm Reich in de Weense Vereniging ging over hemzelf en de dramatische geschiedenis van zijn ouderlijke gezin. Hij vermeldde de suïcide van zijn moeder nadat hij aan zijn vader haar verhouding met de huisleraar had verraden. Uit wanhoop maakte kort daarna ook zijn vader een einde aan zijn leven: Wilhelm en zijn jongere broer stonden toen moederziel alleen op de wereld.

Marie Bonaparte schreef *L'identification d'une fille à sa mère morte* (1928) als een rechtstreeks resultaat van haar analyse bij Freud zonder het autobiografische karakter van haar verhaal te verdoezelen. Haar moeder was overleden kort na de geboorte van haar enige dochter Marie en deze identificatie verklaarde veel uit haar leven (Bourgeron 1997, p. 57/58).

De boeken van Theodor Reik staan vol met autobiografische vertellingen, bijvoorbeeld over zijn verlovingstijd. Karen Horney en Harry Stack Sullivan zouden ook illustraties kunnen vormen (Freeman & Streat 1981, p. 197).

Het aantal beschikbare voorbeelden is nauwelijks te overzien, maar laat ik afronden met twee illustraties van recentere datum. Harry Guntrips geschriften zijn zeer autobiografisch. Vergelijk zijn artikel uit 1975, herdrukt in 1996, over zijn analyse bij Fairbairn en Winnicott. Guntrip schreef artikelen die rechtstreeks in relatie stonden tot vorderingen in zijn analyse. Overdrukjes daarvan gaf hij trouwens aan zijn analyticus (Hazell 1996).

Ten slotte: het geldt intussen als zeker dat het bekende artikel van Kohut over de twee analyses van Mr Z uit 1979 autobiografisch is (Strozier 1999; Buckley 1999).

Uit de twee laatste voorbeelden blijkt al dat het te gemakkelijk zou zijn te beweren dat dit slechts een verschijnsel is van vroeger, uit de begintijd van de psychoanalyse toen de collega's nog gebrek aan materiaal hadden. Bekend is dat toehoorders op een IPA-congres wel eens met gekromde tenen in de zaal hebben gezeten, omdat iedereen aanvoelde dat de spreker zichzelf als casus aan het voordragen was. Wie geen vreemdeling is in dit Jeruzalem weet dat dit ook nu nog voorkomt. Overigens zou ik niemand aanraden zijn casus te publiceren als hij tenminste bepaalde zaken liever niet bekend wil laten worden. Na verloop van tijd komt het bijna altijd uit.

Men kan niet zeggen dat het gebruikmaken van autobiografisch materiaal slechts een verschijnsel is van vroeger, maar wel valt op hoeveel eerste psychoanalytische publicaties het betreft. Die publicaties komen rechtstreeks voort uit de persoonlijke analyse. Het eerste object van een psychoanalyticus is hijzelf. De neiging tot publicatie is dan blijkbaar sterk: iedereen moet weten van de nieuwe ontdekkingen. Blijkbaar bestaat er bij velen behoefte aan een *self-narrative*.

Subjectieve elementen in de theorievorming

Belangrijker dan het gegeven

dat psychoanalytici vaak hun eigen geval als illustratiemateriaal gebruiken is het feit dat zij interpreteren naar hun eigen model. Uit het overvloedige materiaal dat voorhanden is, noem ik een aantal voorbeelden.

Dat Freud zijn subjectieve kijk had bij interpretaties en publicaties is bekend. Bijvoorbeeld de duidingen bij de Rattenman waren gecentreerd rond de moeder, maar in de publicatie, in de theoretische verwerking, draaiden de interpretaties rond de vader. Waarschijnlijk heeft dit – behalve met de tijd waarin hij leefde – ook te maken met zijn autoanalyse en met het feit dat hij zijn vroege relatie met zijn moeder niet had kunnen doorwerken. Het belang van de vroege moeder-kindrelatie hebben anderen, leerlingen, moeten ontdekken.

Alfred Adler had een oudere broer Sigmund, met wie hij rivaliseerde, hetgeen invloed had op zijn verhouding tot Sigmund Freud. Verder leed hij als kind aan rachitis, een handicap die hij moest overwinnen. Dat *Brudercomplex*, rivaliteit en *Organminderwaardigheid* in zijn geschriften belangrijke themata werden, kan ons dan niet verwonderen.

Het meest autobiografische element in *Anna Freuds* geschriften is dat ze over alles heeft geschreven behalve over de vroege moeder-kindrelatie (Young-Bruehl 1988). De relatie met haar moeder was te conflictueus.

Melanie Klein analyseerde haar eigen kinderen en publiceerde daarover. Volgens haar dochter vergat zij de vader in haar theorie. Het leverde haar ook levenslange vijandschap van haar dochter op, die als analytica de kant opging van de egopsychologie (Grosskurth 1986). Het schrijven over eigen kinderen is ook bekend van onder anderen Jung en Abraham. Het is welbeschouwd te vergelijken met wat Milne deed met zijn zoon Robert in *Winnie the Pooh*.

In de genoemde voorbeelden van *Helene Deutsch* en *Harry Guntrip* komt de verwevenheid van interpretatie, stellingname en subjectiviteit ook duidelijk tot uiting.

Een andere illustratie betreft *Donald W. Winnicott*. In haar voorwoord bij diens biografie door Brett Kahr schrijft Susanna Isaacs Elmhirst, die hem goed kende en hem opvolgde in Paddington Green: 'His writings (...) confirm my view that one of D.W.W.'s limitations as a diagnostician, psychotherapist, and communicator was his failure to afford fathers their full developmental importance' (Kahr 1996, p. xx). Ook *Buckleys* betoog (1999) gaat in die richting. Indien men de biografie leest en kennisneemt van het gezin waarin Winnicott opgroeide, begrijpt men waarom dit zo was.

Nina Coltart (Molina 1997) schrijft – naar eigen zeggen onbewust – veel over patiënten die sterven of suicide plegen, hetgeen zijzelf verklaart vanuit het overlijden van haar ouders toen zij elf was (Coltart 1996).

De persoonlijke achtergrond is niet alleen een beperking, maar ook een kans voor de analyticus. *André Green* had nooit zijn concept van de *dode moeder* kunnen ontwikkelen als hij er niet in eigen persoon mee te maken had gehad (Kohon 1999). Dat is deel van zijn kracht. Omdat Green zijn eigen wordingsgeschiedenis heeft doorgewerkt, inclusief de depressie van zijn moeder toen hij ongeveer één jaar oud was, heeft hij het vruchtbare zoekschema van de 'dead mother' kunnen ontwikkelen. Nina Coltart realiseert zich dat zij veel van zichzelf laat zien in haar geschriften, maar weet dat de levendigheid ervan daar ook mee te maken heeft. Zij laat zich nogal fors uit over de onleesbaarheid van sommige 'objectieve' psychoanalytische geschriften. Het boek van Iki Halberstadt (1997) over moeders en dochters heeft ook autobiografische accenten, zoals blijkt uit het interview dat zij gaf in *Opzij* in de periode van verschijnen ervan (Van Soest 1997).

Psychoanalytische geschriften maken gebruik van persoonlijke ervaringen. Bovendien komt de persoonlijke kijk op mensen en dingen naar boven. Mooij (2000) wijst op de filosofische instelling die tot uiting komt, maar het betreft ook persoonlijke zaken als de verhoudingen in het gezin van herkomst.

Zoals de lezer zal hebben opgemerkt, spelen in het voorgaande ten minste twee termen door elkaar heen: autobiografisch en subjectief. Ook als een

psychoanalyticus geen materiaal uit zijn eigen leven behandelt, kan zijn betoog subjectief zijn, dat wil zeggen gekleurd door zijn persoonlijke kijk op dingen, maar eventueel ook 'op zichzelf veroverd'. Wie veel bij zichzelf heeft stilgestaan, kan iets gevonden hebben dat breder van toepassing is. Het bekendste voorbeeld is de oedipale constellatie, die Freud in zijn eigen jeugd onderkende en vervolgens zag als een algemeen gegeven. De psychoanalyticus maakt gebruik van subjectiviteit door overdracht en tegenoverdracht als zodanig in het vizier te nemen. Eerst zijn overdracht als leeranalytisch en vervolgens zijn tegenoverdracht als analytisch. Subjectiviteit is een *conditio sine qua non* voor de psychoanalyse.

Alvorens af te ronden maak ik eerst een uitstap naar de (roman)literatuur, omdat verschillen en overeenkomsten daarmee de subjectiviteit in de psychoanalyse kunnen verhelderen.

Subjectiviteit in de belletrise

Freud (1895, p. 204) constateerde al met enige ongemakkelijkheid dat zijn ziektegeschiedenissen lezen als novellen. Hij zag in de romanschrijvers zijn echte voorlopers: zij hadden intuïtief beschreven wat hij moeizaam moest ontdekken in zijn werk. Hij zag in de beroemde schrijver Arthur Schnitzler – tijdgenoot en niet-praktiserend arts – een dubbelganger (brief aan Schnitzler van 14 mei 1922; Freud 1980). Iets vergelijkbaars zou over een andere tijdgenoot/schrijver gezegd kunnen worden, die een veel moeizamer en ambivalente relatie tot Freud had: Robert Musil (Cremerius 1995).

Bekend is dat schrijvers eigen en gefingeerde analyses te boek hebben gesteld (Berman 1987). En ik ben vast niet de eerste aan wie is opgevallen hoeveel Nederlandse schrijvers persoonlijke ervaringen met psychoanalyse hadden. Ik noem er enige. Historicus en schrijver Lou de Jong. Adriaan van Dis verwerkt zeer veel autobiografisch materiaal en zijn eerste boek *Nathan Sid* vormt een soort neerslag van zijn analytische ervaringen. Het schrijverschap van Annie M.G. Schmidt kwam echt op gang na haar psychoanalyse. Leon de Winter schrijft er zelf over en ook Ischa Meijer maakte er geen geheim van. Gerard Reve koesterde (en koestert nog steeds) een groot wantrouwen tegen Freudianen; hij had een aantal gesprekken met een jungiaan, dr. Schuurman, die hem adviseerde de dingen op te schrijven. Het resultaat daarvan was *De Avonden*. Twee zeer bekende voorbeelden uit de Verenigde Staten vormen Woody Allen en Philip Roth. Zonder twijfel zouden deze voorbeelden met vele kunnen worden uitgebreid door iemand die van dit onderwerp systematische studie zou maken.

In de literatuurkritiek is het *not done* je af te vragen welk autobiografisch materiaal een schrijver in zijn werk stopt: je moet het werk als werk beschouwen. Natuurlijk is dat laatste juist, maar waarom zou je het eerste er niet bij mogen halen? Freud deed dat zonder twijfel wel, bijvoorbeeld met betrekking tot de romanschrijver W. Jensen (Freud 1907/1986). Hij

vroeg per brief inlichtingen aan Jensen over de persoonlijke achtergronden van zijn werk. De schrijver wilde er evenwel niet veel over kwijt en haakte spoedig af.

Dezelfde vragen die Freud (en Jung en Stekel, naar het schijnt) zich stelde over het werk van Jensen kan men zich stellen over het werk van Anna Enquist. Er is de grondstof waarmee zij werkt: bijvoorbeeld gezinsleden, muziek en in het begin van haar schrijverschap soms de analytische situatie. Maar je kunt nog iets verder denken. Wanneer je *Het Meesterstuk* en vooral *Het Geheim* leest, valt op hoezeer het daarin draait om de vader: Wie is hij? Komt hij? Et cetera. Het zijn romans, het is fictie, maar toch vraag je je af: zou er geen persoonlijke achtergrond bestaan waardoor de fantasie steeds die kant op gaat? Welnu, lees je het gedicht *Jaargang 1945* dan wordt duidelijk dat de schrijfster inderdaad vragen had bij haar vader die lang zonder antwoorden bleven. 'Verhalen gingen onvoorspelbaar dicht en vragen ketsten terug' (Enquist 2000, p. 235).

Op het verwijt dat hij zichzelf vaak herhaalde, antwoordde Gerard Reve: 'Wie zou ik anders moeten herhalen?' Dat is geen afdoende antwoord, maar er zit veel waars in.

Deze persoonlijke achtergrond zegt natuurlijk niets over de kwaliteit van die romans. Voor talent kan men slechts zijn hoed afnemen. Bovendien gaan de verhalen en de romanfiguren hun eigen leven leiden, waardoor wat wellicht autobiografisch begon, verder weg komt te staan.

Laat ik deze excursie naar de belletristiek beëindigen met te wijzen op het boek van Susie Orbach (2000), *De onmogelijkheid van seks*, in dit tijdschrift hogelijk geprezen (Halberstadt-Freud 2000). Orbach is een analytica die imaginaire, fictieve patiënten beschrijft, waarschijnlijk naar modellen die zij in werkelijkheid in haar spreekkamer heeft gehad. Zij zal voor deze werkwijze hebben gekozen uit overwegingen van discretie, maar vervagen de grenzen tussen psychoanalyse en fictie niet met deze werkwijze?

Conclusie

Een drietal punten zou ik hier willen onderstrepen.

Ten eerste, het feit van de subjectiviteit in de psychoanalytische literatuur valt niet te loochenen, zowel wat betreft het materiaal als wat betreft de interpretatie daarvan. Het beste in de psychoanalyse heeft een subjectieve ondertoon. Het gevaar van plat reductionisme is bij sommige critici niet denkbeeldig en dat maakt analytici ook huiverig dit onderwerp te bespreken. Een dergelijk reductionisme maakt van de psychoanalytische theorie immers autobiografie die als wetenschap wordt uitgegeven.

Een conclusie die we vervolgens kunnen trekken lijkt mij dat psychoanalyse als *physics of the mind* een fantoom is. Psychoanalyse zal altijd een hermeneutisch aspect hebben en zal in dat opzicht meer lijken op geschiedwetenschap dan op wiskunde en altijd iets hebben van belletristiek. Psychoanalyse is per definitie moeilijk te verbinden met een *randomized*

onderzoeksopzet. *So what?* Daarom kan zij iets bestuderen – subjectiviteit – dat elders buiten het kader valt.

Ten slotte: wellicht is het mogelijk en nuttig criteria op te stellen voor deugdelijk en ondeugdelijk gebruik van autobiografisch materiaal in psychoanalytische geschriften, al was het maar om het verschil met belletristiek te markeren. Men zou kunnen denken aan zaken als de volgende. Met minder of meer rigueur worden concepten ontwikkeld en toegepast en daarmee hebben ze een grotere of kleinere heuristische waarde en overtuigingskracht. De band met de praktijk is onmisbaar; het juiste gebruik van concepten, het aansluiten bij de ervaringen van collega's, de herkenbaarheid en de innerlijke consistentie zijn belangrijk. De subjectiviteit van de auteur klinkt door, maar met behoud van afstand. Negatieve aanwijzingen vormen het steeds in herhaling vervallen, het niet kunnen leren van nieuwe ervaringen en terugkerende aperte blinde vlekken en lacunes. Het uitwerken van deze criteria zou echter een artikel op zichzelf vergen.

Noten

1. Met dank aan prof. dr. W. Schönau voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

2. Citaten uit niet-Nederlandstalige bronnen zijn vertaald door mijzelf.

Literatuur

Berman, J. (1987), *The talking cure. Literary representations of psychoanalysis*. New York University Press, New York/Londen.

Bernfeld, S., en S. Cassirer Bernfeld (1981), Ein unbekanntes autobiographisches Fragment von Freud. In: S. Bernfeld en S. Cassirer Bernfeld, *Bausteine der Freud-Biographik*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, p. 93-111. Oorspronkelijke gepubliceerd als: Un unknown autobiographical fragment by Freud, *American Imago* 1946 (4) p. 3-19. Eveneens in *The Yearbook of Psychoanalysis* 1947 (3), p. 15-29.

Bonaparte, M. (1928), L'identification d'une fille à sa mère morte. *Revue française de psychanalyse*, p. 541-565.

Bourgeron, J.-P. (1997), *Marie Bonaparte*. Presses Universitaires de France, Parijs.

Buckley, P. (1999), Personal history and the origins of psychoanalytic ideas. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 47 (4), p. 1391-1409.

Coltart, N. (1996), *The baby and the bathwater*. International Universities Press, Madison CT.

Cremerius, J. (1995), *Freud und die Dichter*.

Kore, Freiburg i.Br.

Deutsch, H. (1973), *Confrontations with myself*. Norton, New York.

Enquist, Anna (2000), *De Gedichten*. De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen.

Freeman, L., en H. Strean (1981), *Freud and Women*. Frederick Ungar, New York.

Freud, A. (1922), Schlagephantasie und Tagtraum. In: *Schriften I*. Kindler, München, 1980, p. 141-159.

Freud, S., en J. Breuer (1895), Studies over hysterie. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Klinische Beschouwingen* 5. Boom, Amsterdam.

Freud, S. (1899), Über Deckerinnerungen. *Gesammelte Werke I*, p. 531-554. S. Fischer, Frankfurt am Main.

Freud, S. (1900), De droomduiding. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Psychoanalytische Duiding* 2/3. Boom, Amsterdam.

Freud, S. (1901), Psychopathologie van het dagelijks leven. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Psychoanalytische Duiding* 1. Boom, Amsterdam.

Freud, S. (1907/1986), De waan en de dromen in *Gradiva* van W. Jensen. *Sigmund Freud*

Over subjectiviteit in de psychoanalyse

Harry Stroeken

Nederlandse Editie: Cultuur en Religie 1. Boom, Amsterdam, p. 29-128. De drie brieven die Jensen schreef aan Freud staan in: S. Freud, *Der Wahn und die Träume in W. Jensens 'Gradiva'* (met de tekst van Wilhelm Jensens *Gradiva*). Fischer Taschenbuch, Frankfurt 1986.

Freud, S. (1919), 'Een kind wordt geslagen'. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Klinische Beschouwingen 3*. Boom, Amsterdam, p. 21-54.

Freud, S. (1980), *Briefe 1873-1939*. Fischer, Frankfurt am Main.

Grosskurth, P. (1986), *Melanie Klein. Her world and her work*. Alfred A. Knopf, New York.

Guntrip, H. (1975), My experience of analysis with Fairbairn and Winnicott. *International Review of Psychoanalysis 2*, p. 145-156. Herdruk 1996: *International Journal of Psychoanalysis 77*, p. 739-754.

Halberstadt-Freud, H.C. (1997), *Electra versus Oedipus. Psychoanalytische visies op de moeder-dochterrelatie*. Van Gennep, Amsterdam.

Halberstadt-Freud, H.C. (2000), De psychoanalyticus als autobiograaf. Bespreking van Susie Orbach (2000), *The Impossibility of Sex. Stories of the Intimate Relationship Between Therapist and Patient*. *Tijdschrift voor Psychoanalyse 6*, p. 240-241.

Hazell, J. (1996), H.J.S. Guntrip. A psychoanalytical biography. Free Association Books, Londen/New York.

Kahr, B. (1996), *D.W. Winnicott. A biographical portrait*. Karnac Books, Londen.

Kohon, G. (1999), *The dead mother. The work of André Green*. Voorwoord: R.H. Etchegoyen. Routledge, Londen/New York.

Kohut, H. (1979), The two analyses of Mr Z. *International Journal of Psychoanalysis 60*, p. 3-27.

Modell, A.H. (1994), Common ground or divided ground? *Psychoanalytic Inquiry 14*: p. 201-211.

Molina, A. (red.) (1997), *Freely associated. Encounters in psychoanalysis with C. Bollas, J.*

McDougall, M. Eigen, A. Philips & N. Coltart. Free Association Books, Londen/New York.

Mooij, A. (2000), De innerlijke band van de psychoanalyse met de filosofie. *Tijdschrift voor Psychoanalyse 6 (2)*, p. 54-67.

Nijhof, G. (2000), *Levensverhalen. Over de methode van autobiografisch onderzoek in de sociologie*. Boom, Amsterdam.

Nunberg, E., en E. Federn (1976), *Protokolle der Wiener Psychoanalytischen Vereinigung*. S. Fischer, Frankfurt am Main.

Orbach, S. (2000), *The impossibility of sex*. Scribner, New York. Vertaling door A. Euler: De onmogelijkheid van seks, Ambo.

Roazen, P. (1985), *Helene Deutsch. A psychoanalyst's life*. Meridian, New York/Scarborough.

Shakow, D., en D. Rapaport (1964), *The influence of Freud on American psychology*. International Universities Press, Cleveland/New York.

Smith, D.L. (2000), The mirror image of the present: Freud's theory of retrogressive screen memories. *Psychoanalytische Perspektieven*, februari, p. 7-28.

Soest, M. van (1997), De innerlijke moeder blijft altijd de hoofdpersoon in een vrouwenleven. *Psychoanalytica Iki Halberstadt-Freud over moeders en dochters*. Opzij, mei 1997.

Strozier, C.B. (1999), Heinz Kohut and 'The two analyses of mr. Z': the use (and abuse) of case material in psychoanalysis. *Psychoanalytic Review 86 (4)*, p. 569-586.

Szajnberg, N.M. (1992), Psychoanalysis as an extension of the autobiographical genre: poetry and truth, fiction and reality. *International Review of Psychoanalysis 19*, p. 375-387.

Yalom, I. (1989), *Love's Executioner*. Harper Perennial, New York. In het Nederlands verschenen als: *Scherprechter van de liefde*.

Young-Bruehl, E. (1988), *Anna Freud. A biography*. Summit Books, New York.

Summary

Many psychoanalysts have derived their theories from themselves; they have developed their views out of their own experiences. Subjectivity is the *conditio sine qua non* for much psychoanalytic work. This fact has the weaknesses of its strength. How to minimize the former and maximize the latter?

Manuscript ontvangen: 10 augustus 2000

Definitieve versie: 10 oktober 2001